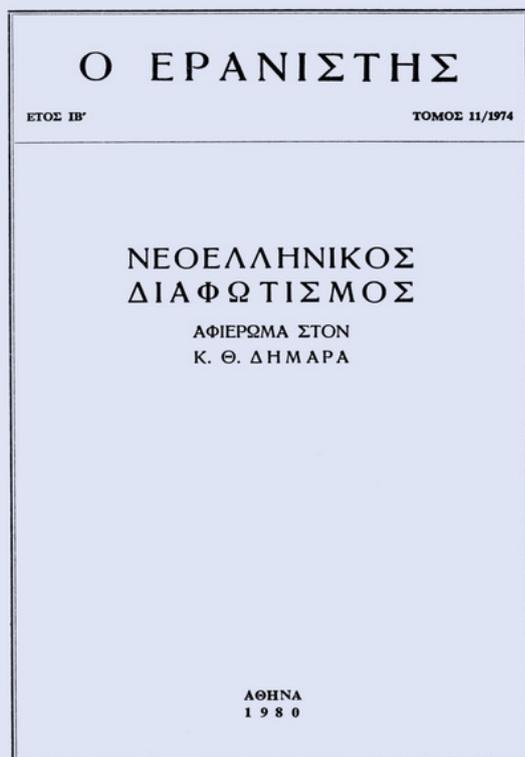

The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

Για την προϊστορία του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Στοιχεία Φυσιολογίας τον 17ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.10073](https://doi.org/10.12681/er.10073)

Copyright © 2016, Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (2016). Για την προϊστορία του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Στοιχεία Φυσιολογίας τον 17ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη. *The Gleaner*, 11, 296–310. <https://doi.org/10.12681/er.10073>

ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Στοιχεία Φυσιολογίας τὸν 17ο αἰώνα στὴν Κωνσταντινούπολη

Ὡς συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς προϊστορίας τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, δημοσιεύουμε ἕνα μάθημα Φυσιολογίας ποὺ διδάχτηκε στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 17ου αἰώνα, ἕκατὸ δηλαδή χρόνια πρὶν ἀρχίσει τὸ φαινόμενο τοῦ ὁποίου ζητοῦμε νὰ φωτίσουμε τὴν προϊστορία, καὶ προσπαθοῦμε νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸ νόημά του¹ ἐντάσσοντας το στὰ ἐπεισόδια τῶν τελευταίων φάσεων πρὶν ἀπὸ τὴν καθιέρωση τῶν νεο-Φαναριωτῶν. Διδάσκαλος τοῦ μαθήματος καὶ ἐκφραστής τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς ἐμπειρίας ὁ θεωρούμενος «γενάρχης τῶν Φαναριωτῶν» Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ ἀπορρήτων.

Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος μετὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς του στὴ Βολογνία ἐπέστρεψε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη². Ἡ δραστηριότητά του ἐκεῖ κλιμακώθηκε σὲ τρεῖς τομεῖς: δίδασκε στὴ Σχολὴ Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ³, ἄσκησε ἐμπορία κεφαλαίων⁴ καὶ τέλος, ἄσκησε τὴν ἰατρικὴν⁵. Ἐπέστρεψε μετὰ ἀπὸ σπουδὲς ἑπτὰ ἐτῶν σὲ ἰταλικὲς πόλεις⁶ μὲ ἕναν πνευ-

1. Πέρα ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἔχει γιὰ τὴν ἱστορία τῆς παιδείας.

2. Πρβλ. Κ. Ἀμαντος, Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ ἀπορρήτων εἰς Χίον, «Ἑλληνικά», (1931) σ. 259 - 260.

3. Μ.Κ. Παρανίκας, Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (10) ἑκατονητηρίδος, Κωνσταντινούπολη 1867, σ. 24.

4. Ἐχομε ἡμερομηνία μαρτυρημένη τὸ 1667. Ἡ πληροφορία στὴν ἀνέκδοτη ἀκόμη, μελέτη μου, Φαναριώτικες οἰκονομικὲς σχέσεις καὶ δικαιοπραξίες.

5. Ἦταν π.χ. ἰατρός τοῦ γάλλου πρέσβυ στὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν ἀπὸ τὸ 1672. Βλ. *Journal du sieur [François Petit] de la Croix, secrétaire de la France à la porte Ottomane*, Première Partie, Bibliothèque Nationale Παρίσι, γφ. FF 6101 σ. 41.

6. Βλ. τὰ σχετικὰ μὲ τὶς σπουδὲς του εἰς Μ.Ι. Μαנוῦσακας, Ἀνέκδοτα Πατριαρχικὰ Γράμματα (1547 - 1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν Ὀρθόδοξον Ἑλληνικὴν Ἀδελφότητα, Βενετία 1968 [Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας - Ἄρ. 3], σ. 74 - 76. Πρβλ. καὶ Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ ἀπορ-

ματικό όπλισμοῦ πού, ἂν καλὰ ἐκφράζεται στή διατριβή του⁷, θά μποροῦσε νά συνοψιστεῖ σέ τρεῖς ἀρχές: πίστη στό δημιουργικό ρόλο τῆς ἐπιστήμης γιά τήν ἀποκρυπτογράφηση τῆς Φύσης⁸, κριτική στάση ἀπέναντι στήν «αὐθεντία» τῶν ἀρχαίων⁹ καί προσήλωση στή θετική ἐπιστημονική ἔρευνα¹⁰.

Τίθεται ὅμως τὸ ζήτημα, ὅταν ἤρθε στή Βασιλεύουσα πῶς τὸν δέχτηκε ἡ ἐλληνική κωνσταντινοπολίτικη πραγματικότητα, ἀναγκάστηκε νά παροπλιστεῖ; Ἀπὸ τίς δραστηριότητές του ἡ πιὸ πρόσφορη σὲ τεκμήρια γιά μιὰ τέτοια αὐτοψία εἶναι ἡ διδασκαλία του.

ρήτων (Νέα στοιχεῖα καὶ νέες ἀπόψεις), Ἰωάννινα 1975, σ. 274 ἐπ. [ἀνάπτυχο ἀπὸ τὸ π. «Δωδώνη», τ. Δ'].

7. *Pneumaticum instrumentum circulandi sanguinis sive de motu et usu pulmonum*. Dissertatio Philosophico - Medica, auctore Alexandro Maurocordato, philosophiae, et medicine doctore, Μπολώνια (Bononiae) 1664 (ἀ' ἐκδοσῆ). Βλ. Ε. Ε. Legrand, *Bibliographie Hellénique.... 17e siècle*, τ. 2, Παρίσι 1894, σ. 189, ἀρ. 461. Τὶς ἄλλες ἐκδόσεις τοῦ ἔργου ἔχω σημειώσει στὸ ἄρθρο μου, Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος καὶ τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κορυδαλέα στὸ «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» τοῦ Ἀριστοτέλη, «Ἑλληνικά» 29 (1976) σ. 314 ὑποσ. 2.

8. «Verum libeat ante quae de pulmonum usu vulgo circumferuntur in scholis digerere; siquidem veritatis quaerendae atque inveniendae unicum est intellectus criterium ipsa comparatio, quoadcunque sine praeiudicio fit. Cum enim natura id unum agat quod melius est, in comparisonem quod melius apparet, id etiam verius est» *Pneumaticum instrumentum circulanti sanguinis*, Μπολώνια, 1664, σ. 3 - 4.

9. «Quamvis enim antiquitatis

e longinquo venerabilis nimia sit auctoritas, adeo tamen animi libertate delector ut nullius, etsi in multos dominetur, velim iuratum esse mancipem. Nec enim illud mihi triticum est quod tritum, sed quod verum aut verosimilius; neque verum illud tantum quod prius dictum. Quae tamen dextra manu porrecta absit ut aliquis vitio mortalitatis in peius bona etiam deto torquentis sinistra accipiat, meque putet, cum nondum Apollinem in ipso sacratio consulaverim aut Palladem citra nebulem viderim, sapientium virorum statuta permittandi cupiditate teneri. Etenim eodem odio prosequor novatores, quorum pravo palato nil sapit quod antiquitatem redoleat; et mancipia vetustatis, quae cum antiquis errare malunt quam recte sentire cum recentioribus». ἔ.ἀ. σ. 2 - 3.

10. «Quamvis mentis aciem exactam, ne sicuti corvus Aesopius portiunculum carnis, quam rostro ferebat obaecat aviditate abiecit in flumen, ut speciosam in aque carnem subriperat, ita phaleris orationis abductus a verosimilibus decedas». ἔ.ἀ. σ. 181.

Ὡς τεκμήρια γιὰ τὸ πρόγραμμα τῆς διδασκαλίας του, ποὺ κράτησε ἕξη ὡς ἐπτὰ χρόνια στὴ Σχολὴ Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ, εἶχαμε μέχρι τώρα τὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν μαθημάτων του¹¹, τὰ δεκάδες χειρόγραφα ποὺ ἔφεραν τὸ ὄνομά του καὶ ποὺ πληροφοροῦσαν πὼς δίδαξε «Γραμματικὴ», «Ρητορικὴ», καὶ τὴν «Ἑρμηνεία» τοῦ Κορυδαλέα στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη «περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς»¹².

Σήμερα εἶναι δυνατό νὰ προσθέσουμε δύο ἀκόμη μαρτυρίες ποὺ μπόρουν νὰ ἐντοπίσω. Ἡ μιὰ εἶναι ἀρνητικὰ διατυπωμένη καὶ μᾶς δείχνει τί δὲν ἐδίδαξε. Προέρχεται ἀπὸ τὸ μαθητὴ του Βησσαρίωνα Μακροῦ, ποὺ σὲ γράμμα του πρὸς τὸ Σωφρόνιο Δαράκιο, λίγο διάστημα μετὰ τὸ χρόνο τῆς μαθητείας του, τὸ 1676, γράφει: «ὁ ἐμὸς Καθηγητὴς Ἀλέξανδρος [Μαυροκορδάτος] ὑπισχνεῖτο τοῖς μαθηταῖς ὁσημέραι παραδοῦναι αὐτοῖς τὸν τοῦ κήρυκος λόγον, ὃν οὔτε εἶδομεν, οὔτ' ἀκηκόαμεν· οὔτω γὰρ ὠλιγόθησαν αἱ ἀλήθειαι, ἔν' οὔτως εἶπω καὶ γῶ, ἀπὸ τῶν υἱῶν τῶν ἀνθρώπων (...)»¹³. Ἡ ἄλλη μαρτυρία πηγάζει ἀπὸ τὸ 1173 χειρόγραφο τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης¹⁴. Τὸ χειρόγραφο αὐτό, τοῦ 17ου αἰῶνα, ἀνοίξε τὸ δρόμο γιὰ νὰ ἀνακαλύψουμε ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος δὲν δίδαξε τὴν «Ἑρμηνεία» τοῦ Κορυδαλέα στὸ «περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» ἀδιαμαρτύρητα· ἔγραψε σχόλια δικὰ του ποὺ ἄλλοτε διευκρίνιζαν τὴ σκέψη τοῦ ὑπομνηματογράφου καὶ ἄλλοτε προωθοῦσαν μιὰ ἑρμηνεία ποὺ ἀπεῖχε ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς ἀριστοτελικῆς Φυσικῆς. Τῆς κρίσεως αὐτῆς τὸ ἀσφαλὲς θὰ ἀποδειχθεῖ ὅταν ἐκδοθεῖ τὸ σύνολο τῶν σχολίων τοῦ Μαυροκορδάτου¹⁵. Γιὰ τὴν ὥρα, μποροῦμε νὰ ἐνισχύσουμε τὴν ἐντύπωσή μας μὲ τὴ χειρόγραφη σημείωση ποὺ ὑπάρχει στὸ 284 χειρόγραφο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου: «(…) Πῶς γὰρ, ὅστις

11. Ἀποφεύγω νὰ χρησιμοποιοῦμαι τις πληροφορίες ποὺ δίνουν τὰ ἐγκώμια τῶν φίλων τῆς οἰκογενείας γιὰ τὸ ὁ Μαυροκορδάτος ἔγινε τὸ σύμβολο μιᾶς ἀλλαγῆς καὶ πῆρε ὕλες τις δάφνες· καὶ ἐκεῖνες ποὺ τοῦ ἄξιζαν καὶ ἄλλες ποὺ δὲν ἦταν δικές του.

12. Ἀνασκευή αὐτῆς τῆς πλατιά διαδομένης πλάνης ἐπιχείρησα στὸ ἄρθρο ποὺ σημείωσα πρὸ πάνω (ὑποσ. 7), Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος καὶ τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κορυδαλέα... «Ἑλληνικά», 29 (1976) σ. 311 ἐπ.

13. Ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἀθ. Παπαδόπουλο - Κεραμέα, *Συμβολαὶ εἰς τὴν*

Ἱστορίαν τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας. Μέρους πρώτου περιλαμβάνον ἐπιστολὰς λόγιων ἀνδρῶν τῆς ἰσ' καὶ ιζ' ἑκατοταετηρίδος, «Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως» τ. ΙΖ' (1882 - 1883), σ. 88 - 90· τὸ παρατιθέμενο χωρίο στὴ σ. 89. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Βησσαρίωνα Μακροῦ, βλ. Εὐάγγελος Ι. Σαβραμῆς, Ὁ Βησσαρίων Μακροῦς, «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά» 5 (1930) σ. 47 - 49.

14. Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος, ἔ. ἀ. σ. 311.

15. ἔ. ἀ. σ. 315.

[Ἄλεξανδρος Μαυροκορδάτος] ὑπὸ καθηγεμόνι τῷ [Ἰωάννη] Καρ[υ]-
οφίλῃ τὴν ἄπασαν προεμυήθη φιλοσοφίαν, ἀμέσως ὑπὸ τοῦ Κορυθαλέως
αὐτὴν διδαχθέντι, πολλαχοῦ γὰρ ἐκεῖνος τὴν τοιαύτην ἐξελέγχει δό-
ξαν. (...)»¹⁶. Τὸ χειρόγραφο ποῦ σώζει τὴν μαρτυρία εἶναι τοῦ 18ου
αἰώνα μὲ πυκνὰ σχόλια στὰ περιθώρια καὶ ἐπιγράφεται «Ἀλεξάνδρου
τοῦ Μαυροκορδάτου εἰς τὸ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς ζητήματα»¹⁷.
Ἀνήκει καὶ αὐτὸ στὴν οἰκογένεια τῶν χειρογράφων ἐκείνων ποῦ, ἐνῶ
περιέχουν αὐτούσιο τὸ κείμενο τῆς «Ἑρμηνείας» τοῦ Κορυθαλέα, φέ-
ρουν στὴν ἐπιγραφή τους τὸ ὄνομα τοῦ Μαυροκορδάτου¹⁸.

Τὰ σχόλια ὅμως στὸ Ἐπόμημα τοῦ Κορυθαλέα συμπεριέχουν καὶ
ὑλὴ ποῦ ὑπηρετεῖ ἕναν ἄλλο, πέρα ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ ἢ νεώτερη Φυ-
σικὴ, κλάδο τοῦ ἐπιστητοῦ : τὴ Φυσιολογία, δηλαδὴ «τὴ μελέτη τῶν λει-
τουργιῶν τῶν ζώντων ὀργανισμῶν»¹⁹. Τὰ σχόλια αὐτὰ συνυφαίνονται
στὴν προσπάθεια ἑρμηνείας τοῦ κειμένου καὶ ἡ ὑλὴ τῆς Φυσιολογίας
προβάλλει ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὸν ἀνθρώπινο ὀργανισμό.

Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ σχόλιο, ποῦ καὶ μόνον αὐτὸ συνιστᾷ ἕνα
πλῆρες μάθημα Φυσιολογίας, πραγματεύεται τὰ θέματα τοῦ μηχανισμοῦ
τῆς θρέψης, τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος καὶ τοῦ μηχανισμοῦ τῆς καρ-
διᾶς. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ γίνεται μιὰ ἀναφορὰ στὴν ἀνατομία ὡς
μέθοδο θετικῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ μιὰ ἄρνηση τῆς παντογνω-
σίας, ἄρα καὶ τῆς «αὐθεντίας», τῶν ἀρχαίων²⁰. Εἶναι, λοιπόν, ἕνα καλὸ
ἀντικείμενο γιὰ τὴν αὐτοψία ποῦ ζητοῦμε νὰ κάνουμε. Στὸ τέλος τῆς
μελέτης δημοσιεύουμε τὸ πλῆρες κείμενο ἀπὸ τρία χειρόγραφα· ἐδῶ,
ἔχουμε νὰ ἐντοπίσουμε ὀρισμένα ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα.

Τὸ ἀκωνθῶδες θέμα σ' αὐτὸ τὸ μάθημα εἶναι ἡ παρουσίαση τῆς
ἀνακάλυψης τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, γιὰτὶ ἡ ἐπανάσταση ποῦ ἔφε-
ρε στὸν κόσμον τῆς Ἐπιστήμης ἡ θέση τοῦ William Harvey δὲν
εἶχε γίνῃ ἀκόμη μιὰ γενικὰ ἀποδεκτὴ ἀλήθεια²¹. Στὴν Εὐρώπη, καὶ

16. σ. 107.

17. Τὸ χειρόγραφο ἔχει περιγράψει ὁ
Ἄθ. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, *Ἱερο-
σολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Δ', Πετροῦ-
πόλη 1899, σ. 260. Βλ. πιὸ κάτω σ. 308.

18. Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπου-
λος, ἔ.δ.

19. Χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο μὲ τὸ ἐν-
νοιολογικὸ περιεχόμενο ποῦ τοῦ ἔχει
δώσει ἡ σύγχρονη Ἐπιστημολογία.

20. «Γαῦτα μὲν οὖν ἔργων οἱ πάλαι,
οὐ μαθήσεως ἐλλείψει, ἀλλὰ τῇ τῆς
ἀνατομῆς ἀπειρίᾳ, ἣν πλεῖστον ὄσον
ἠκρίβωσαν οἱ νεώτεροι», βλ. πιὸ κάτω
στὸ κείμενο ποῦ δημοσιεύουμε σ. 309
στ. 51 - 53.

21. Ὁ W. Harvey τόλμησε νὰ δη-
μοσιεύσει τὴν ἀνακάλυψή του μόλις
τὸ 1628. Βλ. Louis Chauvois, *Wil-
liam Harvey sa vie et son temps*,

μετὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 17ου αἰώνα, θεωρεῖτο ἀκόμη αἰρετική²².

Αὐτὸς ποὺ δίδασκε στὸν «τουρκοκρατούμενο» ἑλληνικὸ χῶρο τὸ μάθημα αὐτό, αὐτὸς ποὺ παραμελοῦσε νὰ παραδῶσει στοὺς μαθητὲς του «τὸν τοῦ κήρυκος λόγον», δὲν ἐρχόταν σὲ ἐπαφή μὲ τὴ θεωρία αὐτὴ γιὰ πρώτη φορά. Λίγο καιρὸ πρὶν, εἶχε δημοσιεύσει στὴ Bolognia τὰ συμπεράσματα τῶν προσωπικῶν του ἐρευνῶν γιὰ τὴ συμβολὴ τῶν πνευμόνων στὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος²³. Ἐχοντας ἀποδεχτεῖ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ Harvey περὶ κυκλοφορίας τοῦ αἵματος εἶχε, ἐκεῖ, προσπαθήσει νὰ ἐρευνήσῃ καὶ ἐντοπίσῃ τὴ συμβολὴ τῶν πνευμόνων σ' αὐτὴ τὴν κυκλοφορία²⁴. Ὡστόσο, ἡ προσχώρησή του στὴ θέση τοῦ Ἄγγλου φυσιολόγου δὲν εἶναι ἀπόλυτη· διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τὴν αἰτία τῆς κυκλοφορίας. Ὁ Harvey τὴν ἀποδίδει στὴν κίνηση τῆς καρδιᾶς ποὺ ἐπιτελεῖ τὴ λειτουργία ἑνὸς προωστήρα, ἐνῶ ὁ Μαυροκορδάτος, μένοντας στὴν ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη ὅτι ἡ καρδιὰ εἶναι «πηγὴ τῆς ἐμφύτου θερμότητος»²⁵, τὴν ἀποδίδει στὸν πνεύμονα. «Ὁ πνεύμων», γράφει στὸ σχόλιο ποὺ δημοσιεύουμε ἀναπαράγοντας τὰ συμπεράσματα τῆς διατριβῆς του, «τῇ τε συστολῇ καὶ διαστολῇ τῆς τραχείας ἀρτηρίας διὰ τῆς τοῦ ἀέρος εἰσπνοῆς καὶ ἐκπνοῆς τὴν κίνησιν ἀποτελεῖ τοῦ αἵματος διὰ μὲν τῆς εἰσπνοῆς διατεῖνον τοὺς δακτυλίσκους καὶ παραπέμπον αὐτάς, διὰ δὲ τῆς ἐκπνοῆς συστέλλον τε τὴν τραχεῖαν καὶ ἀναπέμπον αὐτό»²⁶.

ses découvertes, sa méthode, Παρίσι 1957, σελ. 157 ἐπ.

22. Βλ. ὡς παράδειγμα τὴς ἀντιδράσεις στὴ Γαλλία, Louis Chavois, ἔ.ἀ. σ. 209 ἐπ.

23. Στὴ διατριβὴ του, ποὺ τὸν τίτλο τῆς σημειώσαμε πρὶν πάνω σ. 297, ὑποσ. 7.

24. Κατὰ τὸν ἀφορισμὸ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς ἰατρικῆς Kurt Sprengel, «Personne avant Maurocordatus n' avait prouvé la circulation pulmonaire d'une manière aussi démonstrative», *Histoire de la Médecine depuis son origine jusqu'au 19 siècle*. Traduit de l'allemand sur la seconde édition par A.J.L. Jourdan, τ. IV, Παρίσι 1815, σ. 129.

25. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἴδια ἀποψη μένει καὶ ὁ Καρτέσιος παρ' ὅλο

ποὺ καὶ αὐτὸς δέχεται τὸ γεγονὸς τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, Βλ. *Traité de l'Homme* [= Descartes, *Oeuvres et Lettres*, Gallimard, 1953], σ. 807 ἐπ. Τὸ ἔργο δημοσιεύθηκε λατινικὰ τὸ 1662 καὶ γαλλικὰ τὸ 1664. Γιὰ τὴ Φυσιολογία τοῦ R. Descartes, Βλ. E. Bréhier, *Histoire de la Philosophie* τ. II, I, 1968 σ. 86 ἐπ. καὶ E. Gilson, *Descartes, Harvey et la Scolastique* [= *Etudes sur le rôle de la pensée médiévale dans la formation du système cartésien*, Παρίσι, 1967] σ. 51 ἐπ.

26. Στ. 55 - 60 τοῦ κειμένου ποὺ δημοσιεύουμε πρὶν κάτω. Πρβλ. τὸ κεφάλαιο XVII τῆς διατριβῆς του, *Conclusio de usu pulmonum*, σ. 170 ἐπ. τῆς α' ἐκδόσεως.

Περίληψη, λοιπόν, τῶν θέσεων τῆς λατινικῆ γραμμῆς διατριβῆς του ὑπάρχει στὸ μάθημα ποὺ δημοσιεύουμε. Δύο ἀκόμη στοιχεῖα ὀφείλουμε νὰ ἐπισημάνουμε : πρῶτα, τὴν πεποίθησή του ὅτι ἡ κυκλικὴ κυκλοφορία τοῦ αἵματος στὸν ἀνθρώπινο ὄργανισμὸ τὴν «ἀθάνατον κίνησιν» μιμεῖται κάπως «τῆ ἀενάῳ βῶῃ ἄσηπτον φυλαττόμενον»²⁷ μιὰ προσχώρηση, δηλαδὴ, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά σὲ ὕλοζωϊκὲς ἀντιλήψεις καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὴ θέση ὅτι ὁ ἀνθρώπινος ὄργανισμὸς ἀκολουθεῖ ὡς ἓνα βαθμὸ τοὺς Νόμους τοῦ σύμπαντος. Καὶ δεῦτερο, τὴν ἀναφορὰ ποὺ κάνει στὴν ἀνακάλυψη τοῦ Ἰταλοῦ φυσιολόγου Gaspari Aselli περὶ τῶν χυλοφόρων λεμφαγγείων, μεταφράζοντας γιὰ πρώτη φορὰ στὰ ἑλληνικὰ τὸν ὄρο *venae lactae* ὡς «γαλακτοειδεῖς φλέβες»²⁸.

Μὲ ὅσα στοιχεῖα ἐντοπίσαμε γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας τοῦ Μαυροκορδάτου²⁹ στὴν Κωνσταντινούπολη, μπορούμε νὰ ἀπαντήσουμε στὸ πρῶτο ζήτημα ποὺ θέσαμε : δὲν ἀναγκάστηκε σὲ παροπλισμὸ ὅταν ἐπέστρεψε στὴ Βασιλεύουσα. Τὶ ἐκπροσωποῦσε, ὅμως, ὁ νεαρὸς διδάκτωρ στὴν ἑλληνικὴ κωνσταντινοπολίτικη κοινωνικὴ πραγματικότητα καὶ τί νόημα μπορεῖ νὰ ἔχει αὐτὴ ἢ ἀπὸ ἕδρας λίγο «αὐθάδης πρωτοπορία»;

Ἡ κοινωνικὴ θέση τῆς οἰκογένειας Μαυροκορδάτου μέσα στὴ μεταβυζαντινὴ ἑλληνικὴ κοινωνία ἔχει ἀρκετὲς φορὲς μελετηθεῖ ἀπὸ ἐπιστήμονες ἀλλὰ καὶ ἀπὸ διασκεδαστικὸς ἐραλδιστές, συνηγόρους τῶν βαθιὰ μέσα στὴν Ἱστορία τίτλων τῆς οἰκογένειας. Ὅστόσο, τὴν κάποια θέση ποὺ κατεῖχε ἡ οἰκογένεια στὴν κωνσταντινοπολίτικη κοινωνία γύρω στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα, δὲν τὴν ἔδινε ὁ πατέρας Μαυρογορδάτος³⁰ — ὁ πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο του ἔμπορος μεταξωτῶν τῆς ἐπαρχίας τῆς Χίου — ἀλλὰ οἱ κοινωνικὲς σχέσεις καὶ ἡ περιουσία τῆς μητέρας του. Περιουσία ποὺ τὴν εἶχαν συγκροτήσει δυὸ κληρονομίαι : τοῦ πατέρα της Σκαρλάτου Βοδινῶ³¹, ἑνὸς ἑλληνα ποὺ ἀνέβηκε οἰκονο-

27. Στ. 49 - 50 τοῦ κειμένου.

28. Τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ Gaspari Aselli δημοσιεύτηκε στὸ Μιλάνο τὸ 1627, μὲ τὸν τίτλο *De lactibus sive lacteis venis*.

29. Ἀποφασιστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ ἂν παροπλίστηκε θεωρήσαμε ὅσα ἦταν πέρα ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ διδακτέα ὕλη.

30. Αὐτὸ ἦταν τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα τοῦ Ἀλεξάνδρου, Νικόλας Μαυ-

ρογορδάτος. Ὁ Ἀλεξάνδρος τὸ ἀλλάξε σὲ Μαυροκορδάτος. Βλ. Κ. Ἀμαντος, Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ ἀποροήτων (1641 - 1709), «Ἑλληνικά» 15 (1932) σ. 348. Στὴν ἀλλαγὴ τὸν ἀκολούθησε, μὲ κάποιο δισταγμὸ, καὶ ὁ ἀδελφός του Ἰωάννης, ὁ πρωτότοκος γιὸς τοῦ Νικόλα Μαυρογορδάτου.

31. Μ. Ι. Μανούσασκας, ἔ.ἀ. σ. 76.

μικὰ τὸν 17ο αἰῶνα³², καὶ τοῦ πρώτου συζύγου της Ἀλέξανδρου Μιχ-
νέα³³. Ἔτσι, ὁ Μαυροκορδάτος γύρω στὰ 1690³⁴ θὰ μπορέσει νὰ γρά-
φει αὐτάρεσκα : «ἐπειδὴ τοίνυν Θεοῦ διδόντος ἐν Βυζαντίῳ οὐκ ἐς ἴσα
τῶν ἀναγκαιῶν ἀπορήσας, ἀλλ' ἐπὶ τὰς ἀναλώσεις ἱκανὴν περιεκείμενος
οὐσίαν [ἐκ κληρονομίας].... πολλὰς τῆς Εὐρώπης χώρας περιηγησάμην»³⁵.
Καὶ οἱ δύο διαθέτες εἶχαν ἀποκτήσει ἀξιώματα στὴ διοίκηση τῆς Αὐτο-
κρατορίας³⁶ καὶ φυσικὸ εἶναι νὰ κληροδότησαν, μαζί μὲ τὴν περιου-
σία τους, καὶ τὶς (ὠψιλῆς) σχέσεις καὶ γνωριμίες στοὺς κληροδόχους
τους. Ἔτσι, ὁ Ἰησοῦτης Francesco Martini, στὴ συστατικὴ ἐπιστολὴ
ποὺ στέλνει στὶς 29 Ἀπριλίου 1656 πρὸς τὸν Ρέκτωρα τοῦ Ἑλληνικοῦ
Κολλεγίου τῆς Ρώμης γιὰ νὰ κάνει δεκτὸ τὸν νεαρὸ Ἀλέξανδρο, γράφει
(μὲ ὅλη ἐκείνη τὴν ἀγαθὴ ὑπερβολὴ ποὺ χαρακτηρίζει τὸ εἶδος τῆς
ἐπιστολῆς) : «Il giovane di buon spirito, d'une della più illustri
casate che siano tra li Greci e della cui buana educatione si spera
un giorno gran bene per la chiesa greca nella quale non li possono
mancare, per essere così bene a p p a r e n t a t o, le prime dignità
insin' ad essere patriarcha»³⁷.

32. Βλ. τὴν ἐκθεση τῆς 8 Μαρτίου
1631 τοῦ Βαίλου τῆς Κωνσταντινου-
πόλεως πρὸς τὴ Βενετικὴ Γερουσία.
Περὶληψή της δημοσίευσε ὁ Ale-
xandre Stourdja, *L'Europe orientale
et le rôle historique des Maurocor-
dato (1660 - 1830)*, Παρίσι 1913, σ.
354· ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴ Μαρία Σ. Θεο-
χάρη, Ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Παναγίου
Τάφου, «Θεολογία» 41 (1970) σ. 701.
Ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἐγγράφου εἶ-
χε δημοσιεύσει ὁ Κων. Δ. Μέρτζιος,
*Πατριολογικὰ ἤτοι ἀνέκδοτοι πληροφο-
ροῖαι σχετικὰ πρὸς τοὺς Πατριάρχας
Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ 1556 -
1702*, Ἀθήνα 1951 [Πραγματεῖαι τῆς
Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 15.4], σ. 58 - 59.

33. Κ. Ἀμυντος, ἔ.ἀ. σ. 336 καὶ
Nestor Camariano, *Alexandre Ma-
urocordato, le grand drogman. Son
activité diplomatique, 1673 - 1709*,
Θεσσαλονίκη 1970, σ. 12.

34. Γιὰ τὴ χρονολογία βλ. πιὸ
κάτω στὸ κείμενο.

35. Τὸ χωρίο ἔχει ἀξιοποιήσει ὁ Κ.
Θ. Δημαρᾶς, *Alexandre Maurocor-
dato, Machiavel et La Rochefou-
cauld. Notes de lecture, «Ἑραμιστής»*
4 (1966) σ. 1 ὑποσ. 1 [= *La Grèce
aux temps des lumières*, Γενεύη
1969, σ. 19 ὑποσ. 1]. Γιὰ τὴν πηγὴ
ποὺ τὸ παραδίδει βλ. πιὸ κάτω στὸ
κείμενο.

36. Ὁ Σκαρλάτος ἦταν π.χ. «δια-
χειριστὴς τῶν δημοτικῶν φόρων». Βλ.
τὴ μαρτυρία τοῦ Βενετοῦ Βαίλου
εἰς Μαρία Θεοχάρη, ἔ.ἀ. καὶ ὁ Ἀλέ-
ξανδρος Μιχνέα ἦταν «βοεβόδας» τῆς
Βλαχίας. Βλ. εἰς Nestor Camariano,
ἔ.ἀ., πληροφορίες ρουμάνων χρονο-
γράφων.

37. Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ
τὸν E. Legrand, *Généalogie des
Maurocordato de Constantinople redi-
gée d'après des documents inédits*,
Παρίσι 1900, σ. 43 - 45· τὸ χωρίο σ.
43 - 44. Ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ
γράμματος ἔχει δημοσιευθεῖ στὸ βι-

Φαίνεται, λοιπόν, βέβαιο ὅτι ἡ οἰκογένεια, μὲ τὰ ἐρείσματα ποῦ ἀναφέραμε, εἶχε μιὰ θέση μέσα στὴν κωνσταντινοπολίτικη κοινωνία. Πόσο ὑψηλή, ὅμως, ἦταν ἡ θέση αὐτὴ στὴν ἱεραρχία τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας; Ἀσφαλῶς δὲν ἦταν στὴν πρώτη σειρά· δὲν ἦταν οἱ «εὐγενεῖς», οἱ καθιερωμένοι, μὲ τὰ ἱστορικά δικαιώματα. Τῇ μαρτυρία τῆ δίνει ὁ ἴδιος ὁ Μαυροκορδάτος· ἐπειδὴ, ὅμως, εἶναι ἔμμεσα διατυπωμένη εἶναι χρήσιμο νὰ δώσουμε τὸ κείμενο τῆς πηγῆς ποῦ τὴν προσφέρει.

«Ὅσοι μὲν τῶν ἄλλων γενῶν, εὐπατριῶναι, γράφει ὁ Μαυροκορδάτος, «ταῖς εἰς περιηγήσεις δαπάναις ἀποχρώντων εὐποροῦντες χρημάτων τῆς γεννησάσης ἐκδημοῦσι, καὶ γῆς ἀπανταχόσε στελλόμενοι πολλῶν ἀνθρώπων ἴδον ἄστεα, καὶ νόον ἔγνωσαν, τούτων μετὰ τὴν ἐπάνοδον οἱ μὲν πλείους, ὧν αὐτόπται γεγονάσιν, ἢ ἀκροαταί, τοῖς ὁμήλιξι μεταδιδόασιν, καὶ ποιοῦσι τῆς αὐτῆς θεωρίας, καὶ τῶν ἀκουσμάτων, καὶ τῶν ἀναγνωσμάτων κοινωνοῦς. Ἔνιοι δὲ ταῖς οἰκείαις διαλέκτοις τῇ γραφῇ τὰς μνήμας παρατιθέμενοι, ὥσαντι πλοῦτον ἀναφαίρετον εἰς διηγετικὴ κληρονομίαν τοῖς ἔπειτα καταλιμπάνουσι, τὸ κοινὸν εὐεργετήσαντες. ἐν δὲ δὴ τῶ τῶν Ἑλλήνων γένει, ἀφ' ἔτου τῇ ἐσχατιᾷ περιπέπτωκε τῆς δεινῆς αἰχμαλωσίας, οἱ τῶν εὐγενῶν παῖδες προσόδων ἀμοιροῦντες, δι' ἔνδειαν τῶν καθ' ἡμέραν ταῖς περὶ τὴν αὐτῶν αὐτάρκειαν μερίμνας ἀενάως περισπῶνται, καὶ τὰ πρὸς τὸν βίον διαρκοῦντα ποικίλαις διαπονήσεσι προσποιούμενοι, τοῖς ὁρίοις τῶν ἐνεγκαιμένων χωρίων ἐγκλείεσθαι, καὶ καθείργυσθαι ὑπὸ βίας ὠθοῦνται, εἰ δ' ἄνποτε καὶ τις ἐξ αὐτῶν ἀποδημοίη, οὐ φιλομαθείας, ἀλλ' ἐμπορίας ἔνεκεν ἄπεισι». Καὶ συνεχίζει ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος : «Φύσει γὰρ ἄνθρωπος τῶν παρὰ πολλοῖς ἐπαινουμένων ἀτριξ ἔχεται, ἐξυμνεῖται δ' ἄρα μᾶλλον αὐτῷ τὰ τῆς ἀποδημίας, ἢν οὐ μετὰ πολυμαθείας, ἀλλὰ μετὰ πολυχρηματίας ἀποβαίη. ἐπὶ ταύτῃ δὲ τῇ ταλαιπωρίᾳ τῶν κακῶν ζεῖ σωρηδὸν ἐν σικήπτειν εἰωθότων, καὶ ἄλλο τι συνείπετο δυστύχημα οὐχ ἦττον ἀναιρόν. πολλὰς ναὶ μὲν τῶν συγγραφέων βίβλους ἔλας τοῦ χρόνου διαφθείραντος, καὶ τῶν βαρβάρων τῶ πυρὶ παραδεδωκότων, τῶν πάλαι τε καὶ τῶν εἰσέπειτα πραχθέντων ἢ μνήμη παρ' αὐτοῖς μονοῦ παντάπασι ἐξερρῦη, καὶ ἐξίτηλος ἐγένετο, ὥστε τὸ τρισάθλιον ἡμῶν γένος τῆς ἐξηκριβωμένης τῶν πραγμάτων ἱστορίας πάντῃ που πενόμενον, ὥσπερ ἀνὲ ἀγλῦ ἐμπεσοῦση παχεῖα τῆς διανοίας τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπεσκοτῆσθαι ξυνέβη. τούτων οὖν ἔνεκα παῖδες Ἑλλήνων εὐφυίας τε ὀξυτάτης, καὶ μνήμης ἐγγρατεστάτης προτερήμασι, καὶ κρίσεως ἐμβλίο τοῦ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ἱστορία τῆς Χίου*, συνταχθεῖσα ἐπιμελεῖται....

Λιμίλιας Κ. Σάρου, τ. Γ', μέρος πρῶτο, Ἀθήνα 1926, σ. 427 - 429.

βριθοῦς πλεονεκτήματι μηδ' ὄτουοῦν ἀπολειπόμενοι, διὰ τὸν ἐπικείμενον ζυγὸν τῶν τε ἀπὸ τῆς περιηγήσεως, τῶν τε ἀπὸ τῆς ἀναγνώσεως εἰδήσεων λίαν αὐτοὶ σπανίζουσι, καὶ τὰς ἐν τῇ οἰκουμένη ἀρχὰς κ' ἔν τε μοναρχίας, καὶ βασιλείας, κ' ἔν τε ἀριστοκρατίας, καὶ δημοκρατίας σχεδὸν ἀγνοοῦσι, καὶ μὴ μόνον τὰ τὸ γε νῦν ἔχον ἐν αὐταῖς πεπραγμένα παρὰ τε πολέμου, καὶ εἰρήνης καιρούς, ἀλλὰ καὶ μικροῦ δεῖν τὰ ἐκ πολλοῦ γινόμενα καλῶς οὐκ ἴσασι. ἀλλὰ τοῦτό γε τοῦ παρόντος αὐτῶν καταστήματος, καὶ τῆς ἀδυναμίας ἐστὶ πλημμέλημα, ἀλλ' οὐ τῆς φύσεως ἀμάρτημα, οὐδέ γε μὴν τῆς προαιρέσεως».

Εἶναι τὸ κείμενο αὐτὸ τὸ πρῶτο μέρος ἀπὸ τὸν Πρόλογο — «ὁ τῆς ζυγγραφῆς σκοπὸς» — τοῦ ἔργου ποῦ εἶχε σχεδιάσει νὰ γράψει μὲ τὸ γενικὸ τίτλο «Ἐπιτομὴ Παντοδαπῆς Ἱστορίας»³⁸. Περιέχεται στὸν πρῶτο τόμο ποῦ ἐγκαινιάζε τὸ ἔργο καὶ ποῦ ἦταν ἀφιερωμένος στὰ «Ἰουδαϊκά»³⁹. Τὸ ἔργο σχεδιάστηκε καὶ ἄρχισε νὰ γράφεται κατὰ τὴν τετράχρονη παραμονὴ τοῦ Μαυροκορδάτου στὸ ἐξωτερικόν, ἀπὸ τὸ 1688 ὡς τὸ 1691⁴⁰. Μποροῦμε, λοιπόν, νὰ θεωρήσουμε συμβατικὰ ὅτι ὁ Πρόλογος αὐτὸς γράφτηκε τὸ 1690.

Τὸ κείμενο ἔχει μιὰ ἐσωτερικὴ λογικὴ στῆν ὁποία καὶ θὰ πρέπει νὰ ἐνταχτοῦμε γιὰ νὰ μᾶς ἀποκαλυφθεῖ ἡ μαρτυρία ποῦ περιμένουμε⁴¹.

Δύο μεγέθη συγκρίνονται : τὸ τί πράττουν οἱ «τῶν ἄλλων γενῶν εὐπατρίδαι», καὶ τὸ τί δὲν πράττουν οἱ «τῶν εὐγενῶν Ἑλλήνων παῖδες». Οἱ πρῶτοι, «χρημάτων εὐποροῦντες», ταξιδεύουν καὶ ἐπιστρέφοντας στὶς πατρίδες τους διηγοῦνται ὅσα εἶδαν καὶ ἄκουσαν καὶ διάβασαν· μερικοὶ μάλιστα ἀπὸ αὐτοὺς γράφουν τὶς ἐντυπώσεις τους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καθιστοῦν κοινὲς τὶς ἐμπειρίες τους καὶ νὰ εὐεργετοῦν «τὸ κοινόν». Αὐτό, ὅμως, τὸ λειτούργημα δὲν τὸ ἐπιτελοῦν τὰ παιδιὰ τῶν Ἑλλήνων εὐγενῶν, πρῶτα γιὰτὶ «προσόδων ἀμοιροῦντες» δὲν ταξιδεύουν καὶ ἀσχολοῦνται μὲ τὶς βιοτικὲς ἀνάγκες στὰ κτήματα ποῦ τοὺς

38. [Γεώργιος Μαυροκορδάτος], Βίος Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, στὰ «Προλεγόμενα» τῆς ἐκδόσεως τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Μαυροκορδάτου ἀπὸ τὸν Θ. Λιβαδά, Τεργέστη 1879, σ. 43' - 4η'. Nestor Camariano, ἔ.ἀ., σ. 18 - 19.

39. Ἐκδόθηκε τὸ 1716 στὸ Βουκουρέστι, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μαυροκορδάτου, βλ. E. Legrand *Bibliographie Hellénique... 18e siècle*,

τ. I, Παρίσι 1918, σ. 133 ἐπ. ἀρ. 105. Τὸ κείμενο ποῦ παραθέσαμε περιέχεται στῆν πρώτη σελίδα τοῦ Προλόγου ποῦ δὲν φέρει ἀρίθμηση.

40. [Γεώργιος Μαυροκορδάτος], ἔ. ἀ., σ. ζ' ἐπ.

41. Ἡ σημασία τῆς πηγῆς αὐτῆς δὲν ἐξαντλεῖται στὸ θέμα τῆς θέσης τοῦ Μαυροκορδάτου στῆν ἱεραρχία τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ἐδῶ ὅμως αὐτὴ τῆ μαρτυρία ἀξιοποιοῦμε μόνον.

ἔχουν παραχωρηθεῖ [ἐνεγκάμενα χωρία] καὶ ἔπειτα, γιατί, ὅταν ποτὲ ταξιδέψουν, δὲν προσπαθοῦν νὰ ἐπωφεληθοῦν γιατί ἡ «ἀξία» ποὺ ἰσχύει εἶναι ἡ πολυχρηματία καὶ ὄχι ἡ πολυμάθεια. Ἔτσι, «τὸ τρισάθλιον ἡμῶν γένος», ἀφοῦ ἔχασε «πολλὰς τῶν συγγραφέων βίβλους» καὶ στερεῖται «τῆς ἐξηκριβωμένης τῶν πραγμάτων ἱστορίας παντῆ σου», στερεῖται ἀκόμη εἰδήσεων «ἀπὸ τῆς περιηγήσεως» καὶ «ἀπὸ τῆς ἀναγνώσεως», μιὰ ποὺ οἱ Ἕλληνες εὐγενεῖς δὲν ἐπιτελοῦν ὅ,τι πράττουν οἱ εὐπατρίδες τῶν ἄλλων γενῶν. Αὐτά, ὅμως, δὲν εἶναι «τῆς φύσεως ἀμάρτημα, οὐδὲ γε μὴν τῆς προαιρέσεως» ἀλλὰ ἐπίκτητα μειονεκτήματα τοῦ γένους.

Καὶ τὸ κείμενό του συνεχίζει μὲ τὸ χωρίο ποὺ ἔχουμε ἤδη παραθέσει ⁴²· ὁ ἴδιος, ἔχοντας περιουσία, περιηγήθηκε, ἄκουσε καὶ διάβασε στὶς χῶρες ποὺ ἐπισκέφθηκε καὶ ἀποφασίζει «εἰς κοινὴν χρεῖαν παραδοῦναι ταμεῖον(...) εἰκός τε καὶ χρήσιμον» ⁴³· νὰ ἀναπληρώσει, δηλαδή, ὅ,τι δὲν ἔκαναν καὶ οἱ λίγοι ἐκεῖνοι «παῖδες τῶν ἐλλήνων εὐγενῶν» ποὺ τοὺς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ ταξιδέψουν.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τῆς μαρτυρίας τοῦ Μαυροκορδάτου δείχνει καθαρά, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅτι δὲν θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του ὡς τὴν ἐξάιρεση τῶν παιδιῶν τῶν εὐγενῶν. Αὐτὸς εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τοὺς κατὰ παράδοση εὐγενεῖς, εἶναι κάτοικος τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ὄχι κάποιου παραχωρημένου κτήματος. Ἔχει κληρονομήσει περιουσία ποὺ ξέρουμε ἤδη ὅτι δὲν προσερχόταν ἀπὸ ἐκμετάλλευση γαιῶν ἀλλὰ ἀπὸ ἐκμίσθωση ὑπηρεσιῶν στὴν Αὐτοκρατορία. Καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀναπληρώσει, στὴ συνείδηση τῶν ἀναγνωστῶν του, τὴ θέση ποὺ εἶχαν οἱ «εὐγενεῖς» μιὰ ποὺ αὐτὸς ἀναπληρῶνει τὰ ἔργα τους, «πρὸς εὐεργεσίαν τοῦ κοινοῦ».

Μένει νὰ δοῦμε τὸ νόημα ποὺ εἶχε αὐτὴ ἡ ἀπὸ ἔδρας πρωτοπορία στὴν κωνσταντινοπολίτικη πραγματικότητα.

Τὸ κείμενο τοῦ Μαυροκορδάτου τοῦ 1690 δὲν περιέχει μόνο τὴ μαρτυρία γιὰ τὴ θέση του στὴν ἱεραρχία τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας· προσφέρει καὶ ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο: ἀποκαλύπτει ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπίπεδα ὅπου διεξάγεται ὁ ἀγώνας τῶν νεο-Φαναριωτῶν μὲ σκοπὸ τὴν καθιέρωσή τους. «Εἰ δ' ἂν ποτε» γράφει ὁ Μαυροκορδάτος «καὶ τις ἐξ αὐτῶν [ἀπὸ τὰ παιδιὰ τῶν ἐλλήνων εὐγενῶν] ἀποδημοίη, ὅν φιλομαθείας, ἀλλ' ἐμπορίας ἔνεκεν ἄπεισιν». «Φιλομάθεια», μιὰ ἀπὸ τίς νέες ἀξίες ποὺ οἱ νεο-Φαναριῶτες προβάλλουν ἀπέναντι στὰ ἱστορικὰ δικαιώματα τῶν «εὐγενῶν».

Στὰ 1690, ὁ Μαυροκορδάτος ἔριχνε τὸ πάρθειο αὐτὸ βέλος κατὰ

42. «Ἐπειδὴ τοίνυν Θεοῦ διδόντος ἐν Βυζαντίῳ...» πρὸ πάνω σ. 302.

43. Ἐκδοσὴ τοῦ 1716, σ. 2 ἄ.ἀ. τοῦ Προλόγου.

των «εὐγενῶν»: εἰκοσι-πέντε περίπου χρόνια πρὶν, ἐπιδείκνυε δημόσια τις ἀτομικές του ἐπιδόσεις φιλομάθειας διδάσκοντας ἀπὸ τὴν ἔδρα μιᾶς Σχολῆς πού ἡ ἴδρυσή της⁴⁴ δὲν ἦταν ξένη ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς ὀραματισμοὺς τῶν νεο-Φαναριωτῶν καὶ τις νέες ἀξίες πού στήριζαν. Γιατί, πῶς ἀλλιῶς νὰ ἐρμηνεύσει κανεὶς τὸ γεγονός ὅτι τὸ 1661, ἐνῶ ὑπῆρχε καὶ λειτουργοῦσε Σχολὴ στοὺς κόλπους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, μὲ διδάσκαλο τὸ Μεγάλο Χαρτοφύλακα τοῦ Πατριαρχείου Ἰωάννη Καρυοφύλλη, ὁ «ἄρχων κυρίτζης»⁴⁵ Μανολάκης ἀποφασίζει, «καὶ ὑπὸ τῆς τῶν συνόντων αὐτῶ ἀγαθῶν προτροπῆς ποδηγετηθεὶς»⁴⁶, ἀντὶ νὰ ἐνισχύσει τὴν ὑπάρχουσα καὶ ἐπίσημη, νὰ χορηγήσει γιὰ τὴν ἴδρυση ἄλλης Σχολῆς στὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ ἰδιαίτερη οἰκονομικὴ διαχείριση καὶ νὰ τὴν ὑπαγάγει σ' ἓνα ἄλλο Πατριαρχεῖο, τῶν Ἱεροσολύμων. Τί ἄλλο σημαίνει παρὰ ὅτι οἱ κύκλοι πού ἴδρυσαν τὴ Σχολὴ δὲν ἀνῆκαν καὶ δὲν ἐλέγχονταν ἀπὸ τὴν ἐξουσία πού ἔδρευε στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο⁴⁷.

Μὲ τοὺς κύκλους αὐτοὺς συνεργάστηκε ὁ Μαυροκορδάτος ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπιστροφή ἀπὸ τις σπουδές του, τὸ 1665, στὴν Κωνσταντινούπολη. Καὶ ἦταν μιὰ ἐνσυνείδητη πράξη ἐκλογῆς, γιατί τοῦ εἶχε τεθεῖ ἓνα δίλημμα: νὰ διαλέξει τὴν ἐπίσημη καὶ πατριαρχικὴ ἢ τὴ σχολὴ Μανολάκη⁴⁸. Διάλεξε τὴ δεύτερη — μὲ τὸ χορηγὸ τῆς ὁποίας θὰ εἶχε

44. Μ.Ι. Μανούσακας, *Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Τὰ κατὰ τὴν ἴδρυσιν τῆς Σχολῆς Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ ἐπὶ τῇ βάσει καὶ νέων ἀνεκδότων πηγῶν*, «*Ἀθηνᾶ*», 54 (1950), σ. 1 - 28, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

45. Ἔτσι χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Νεκτάριο στὴν *Ὀμιλία εἰς τὰ Θεοφάνεια* πού ἐκφώνησε στὴν Κωνσταντινούπολη στὶς 6 Ἰανουαρίου 1663. Βλ. τὸ κείμενο εἰς Μ. Ι. Μανούσακας, ἔ.α., σ. 41, στ. 40. Γιὰ τὴν κοινωνιολογικὴ σημασία τοῦ ὄρου «κυρίτζης» βλ. [Μ. Δ. Χαμουδόπουλος] *Μνημείων γραπτῶν περισυναγωγῆς* «*Ἐκκλησιαστικῆ Ἀλήθεια*», 1 (1881) σ. 20 - 21.

46. Ὅπως ἀναφέρεται στὸ ἐπικυρωτικὸ πατριαρχικὸ γράμμα τῆς 1

Ἰουνίου 1663 εἰς «*Σωτήρ*» 13 (1890) σ. 146. Γιὰ τις ἐκδόσεις τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ βλ. Μ.Ι. Μανούσακας, ἔ.α. σ. 5 ὑποσ. 5.

47. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐπικύρωση τῆς νέας Σχολῆς δὲν ἔγινε παρὰ ἀφοῦ πέρασαν δύο χρόνια καὶ ἀφοῦ στὸ μεταξύ εἶχε ἀλλάξει ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης. Γιὰ τὸ νέο Πατριάρχη Διονύσιο Γ' καὶ τὴν κοινωνικὴ του προέλευση βλ. Δημ. Π. Πασχάλης, «*Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Διονύσιος Γ' ὁ Βαρδαλῆς (1662 - 1665)*», «*Ἐναίσιμα...* Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου», Ἀθήνα 1931, σ. 318 ἐπ. Τὸ ἐπικυρωτικὸ ἐγγράφο τῆς Σχολῆς ὑπογράφουν οἱ δύο Πατριάρχες, Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἱεροσολύμων.

48. Ἡ ἴδρυση τῆς νέας Σχολῆς καὶ ἡ ὕστερα ἀπὸ δύο χρόνια ἐπι-

κοινές οικονομικές σχέσεις ⁴⁹ — και αγωνίστηκε για τὸν κοινὸ σκοπὸ.

Λίγο ἀργότερα, θὰ ἀρχίσει νὰ ἀνεβαίνει τὴν κλίμακα τῶν κοσμικῶν ἀξιομάτων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ Σχολή, στὴν ὁποία δίδαξε τὸ μάθημα Φυσιολογίας, θὰ ἀρχίσει νὰ θεωρεῖται ὡς «αὐτονόγητη» συνέχεια τῆς Πατριαρχικῆς.

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

Τὸ μάθημα Φυσιολογίας, ποὺ φιλολογικὰ συνιστᾶ ἓνα σχόλιο στὸ Ὑπόμνημα τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη «περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» ⁵⁰, ἐκδίδουμε ἀπὸ τρία χειρόγραφα. Τὰ δύο ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ σώζουν αὐτούσιο τὸ κείμενο τοῦ Κορυδαλέα καὶ τὸ μάθημα συνιστᾶ «σχόλιον περὶ τὴν ᾠκν» ἀντίθετα στὸ τρίτο χειρόγραφο, ποὺ σώζει μόνον σχόλια τοῦ Μαυροκορδάτου, εἶναι τμημα τοῦ ἐνιαίου κειμένου.

Τὰ χειρόγραφα

1. Ἐθνικὴ βιβλιοθήκη 1173. Χειρόγραφο τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰώνα. Ἔχει περιγραφεῖ ἀπὸ τοὺς Ἰωάννη καὶ Ἀλκιβιάδην Σακελλίωνα, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1892, σ. 213. Συμπληρωματικὴ περιγραφή τῶν περιεχομένων στὰ φύλλα 146r - 154v σχολίων τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου μὲ τὸν τίτλο «Ψυχαγωγία εἰς τὴν περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς παράφρασιν τοῦ κυρίου Ἀλεξάνδρου» ἔχουμε δημοσιεύσει στὸ ἄρθρο μας, «Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος καὶ τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κορυδαλέα στὸ «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» τοῦ Ἀριστοτέλη («Ἑλληνικά»», 29 (1976), σ. 313.

Τὸ σχόλιο-μάθημα Φυσιολογίας στὰ φφ. 151v - 152r.

2. Μετόχι τοῦ Παναγίου Τάφου, Κωνσταντινούπολη 284. Χειρόγραφο τοῦ 18ου αἰώνα (1744). Ἔχει περιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Ἀθ. Παπαδό-

κύρωσή της δὲ σήμαινε καὶ τὴν παύση λειτουργίας τῆς ἐπίσημης Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ποὺ λειτουργοῦσε παράλληλα μέχρι τὸ 1664. Στὸ τέλος τοῦ χρόνου αὐτοῦ, ὁ διδάσκαλος τῆς Πατριαρχικῆς Ἰωάννης Καρυοφύλλης παραιτεῖται (βλ. πληροφορία Μ. Μανούσακα εἰς Τ. Γριτσόπουλου, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, Ἀθήνα 1966, σ. 202 - 203) καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι καὶ ἡ Σχολὴ Μανολάκη

εἶχε μείνει χωρὶς διδάσκαλο (βλ. Μ.Ι. Μανούσακα, *Συμβολή...*, σ. 24 ἐπ.) ὅταν ἐφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Μαυροκορδάτος.

49. Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος, *Φαναριώτικες οικονομικὲς σχέσεις* (βλ. πρὸ πάνω σ. 296, ὑποσ. 4).

50. Γιὰ τὴ φιλολογικὴ θέση τοῦ σχολίου στὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κορυδαλέα βλ. τὸ ἄρθρο μας στὰ «Ἑλληνικά» 29 (1976) σ. 313 ἐπ.

πουλο - Κεραμέα στὸν τέταρτο τόμο τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς Βιβλιοθήκης, Πετρούπολη 1899, σ. 260. Σῶζει τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κορυδαλέα στὸ «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» τοῦ Ἀριστοτέλη ἀλλὰ ἐπιγράφεται «Ἀλεξάνδρου τοῦ Μαυροκορδάτου εἰς τὸ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς ζητήματα». Φέρει πυκνὰ σχόλια στὰ περιθώρια.

Τὸ σχόλιο καλύπτει τὰ περιθώρια τῶν σελίδων 301 - 302.

3. Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή 19. Χειρόγραφο τοῦ 18ου αἰῶνα ἔχει περιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Ἀθ. Παπαδόπουλο - Κεραμέα, *Δύο κατάλογοι ἐλληνικῶν Κωδίκων ἐν Κωνσταντινουπόλει, τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς καὶ τοῦ Ζωγραφείου*, «Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v'Konstantinopole», τ. XIV, Σόφια, D'rzavna Petsatnista, 1909, σ. 45. Περιέχει τὸ ὑπόμνημα τοῦ Κορυδαλέα μὲ ἐπιγραφή «Τοῦ σοφωτάτου ἐξ ἀπορρήτων ἐρμηνεία εἰς τὴν περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς τοῦ Ἀριστοτέλους πραγματείαν». Φέρει σχόλια στὰ περιθώρια.

Τὸ σχόλιο καλύπτει τὰ περιθώρια τῶν σελίδων 303 - 305.

Τηρήσαμε, κατ' ἀρχὴν, τὴν ὀρθογραφίαν καὶ τὴν στίξιν τῶν κειμένων.

Β ρ α χ υ γ ρ α φ ι κ ᾶ σ η μ ε ῖ α .

E = EBE 1173

M = Μετόχι τοῦ Παναγίου Τάφου 284

Γ = Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολῆ 19.

- 1 [151v E, 301 M, 303 Γ] Πρῶτον μὲν οὖν τὰ ἐσθιόμενα οἷον ἀλέ-
θεται τοῖς ὁδοῦσι ἐν τῷ στόματι, καὶ τῇ τοῦ πτύσματος ἐπιμυξία οἷα
ζύμης τινὸς χορηγουμένης παρὰ τοῦ στομάχου ἀμυδρὸν τινα πέψιν λαμβάνει· εἶτα διὰ τοῦ οἰσοφάγου εἰς τὸν στόμαχον παραπέμπεται· ἔνθα ὡς
5 ἐν ἀγγείῳ συνεχόμενα τῇ θερμότητι τῶν παρακειμένων ἐντοσθίων πέπτεται ἐφόμενα καὶ εἰς χυμὸν τινα ὁμοειδῆ μεταβάλλεται, ὃν ὁ στόμαχος ὀχληρὸν γενόμενον ἐναντῶ διὰ τὴν τῆς θερμότητος ὑπερβολὴν καυστικὴν γενομένην μετὰ τὴν ἀποχωρῶσαν τῶν ἐδεσμάτων πέψιν, ἣ καὶ δι' ἄλλην τινα αἰτίαν τὴν τοῦ συνεχόμενου καταναγκάζουσαν ἔκκρισιν·
10 ἐκ φύσεως γὰρ ἕκαστον τὸ μαχόμενον ἐναντῶ ὡς ἔχει δυνάμειος ἐξωθεῖ εἰς τὰ συνεχῆ μετατίθησιν ἔντερα· τούτοις δὲ πλείους τινὲς φλέβες ἄς οἱ νεώτεροι γαλακτοειδεῖς ὀνομάζουσι διὰ τὴν ὀρωμένην ἐν αὐταῖς λευκότητα ὑπὸ τοῦ συνεχόμενου χυμοῦ ἀπὸ τοῦ κοινῶ τῶν φλεβῶν στελέχους γενόμεναι προσιάσι χαίνουσαι τῇ τροφῇ, ἣν ἀπομάπτουσαι
15 ὅση ἂν λεπτομερεστέρα ἐστί, τὰ λοιπὰ ἐν τοῖς ἐντέροις καταλείπουσι διαχωρήσοντα, ὅταν τῷ τε βάρει, καὶ τῇ ὀρμύτῃ τῆς ἐνσταλαττού-

σης διὰ τοῦ χοληδόχου χολῆς ἐρεθίσωσι τὴν ἐκκριτικὴν τῶν ἐντέρον
 ἰσχὺν καὶ μεταφέρουσιν εἰς τὸ ἥπαρ ἵνα αἷματος εἶδος τι καὶ διάθεσιν
 λάβῃ καθαρθεῖσα τῆς χολῆς, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς φλεβῖν ὡς καὶ
 20 Γαληνὸς ὑπομνησκει ὑπάρχει δυνάμις τῆς αἵματος ποιητικῆ καθ' ἣν
 καὶ πρὶν εἰς ἥπαρ ἀφικέσθαι τὸν ἐκ τῶν σιτίων ἀναδιδόμενον χυμὸν αἵ-
 ματοῦν αὐτὸν αἱ φλέβες πεφύκασιν, ὥστε ἡ τοῦ αἵματος γένεσις ἐν
 αὐταῖς ταῖς φλεβῖν ἀρξαμένη, ἐν μὲν τῷ ἥπατι τελειωτέρα γίνεταί,
 25 τελειοῦται δὲ ἀκριβῶς ἐν αὐτῇ τῇ καρδίᾳ ἣτις πηγὴ τῆς ἐμφύτου θεο-
 μότητος οὕσα καὶ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων ἐστία, λεπτοποιεῖται τὸ αἷμα
 καὶ εἰς τροφὴν καθίστησιν ἐπιτήδειον· δεῖ δὲ εἰδέναι ὅτι διττῶν ὄντων
 ἐν τῷ ζῳῷ ἀγγείων τῶν μὲν λεγομένων φλεβῶν, τῶν δὲ ἀρτηριῶν διὰ
 μὲν τῶν φλεβῶν οὐ μόνον ἀπὸ τοῦ ἥπατος ἀλλ' ἀπὸ πάντων [304 Γ]
 30 τῶν μερῶν τὸ αἷμα εἰς τὴν καρδίαν οἶον ἀπὸ περιφερείας εἰς τὸ κέντρον
 ἀναρῶεῖ, ἵνα τὸ μὲν ὑπὸ τοῦ ἥπατος τὴν ἐσχάτην λάβῃ τελειότητα· τὸ
 δ' ἀπὸ τῶν μερῶν ἐξατμισθὲν πάλιν ἀναλάβῃ τῇ τῶν πνευμάτων ἐπι-
 μιξία τὴν προτέραν ὑπεροχὴν αὐτοῦ· πᾶσαι μὲν οὖν αἱ φλέβες πρῶτον
 εἰς τὸ ἥπαρ διακομίζουσι τὴν ἐν αὐταῖς ὑγρότητα· ἀπὸ δὲ τοῦ ἥπατος
 35 διὰ τῆς κοίλης εἰς τὸ δεξιὸν τῆς καρδίας ὡτίον εἰσρεῖ τὸ αἷμα, ἐν ᾧ
 ἐπιφύσεις τινὲς εἰσὶ τὴν τούτου εἴσοδον συγχωροῦσαι, κωλύουσαι δὲ
 τὴν ἐπιστροφὴν, καὶ πάλιν [152r E] ἀπὸ τοῦ ὡτίου εἰς τὴν δεξιὰν τῆς
 καρδίας κοιλότητα εἰσρεῖ τὸ αἷμα. ἀπὸ δὲ ταύτης εἰς τὴν πνευμονικὴν
 ἀρτηρίαν ἐγχεῖται παρὰ τὴν γένεσιν ταύτης, ὁμοίως ἐπιφύσεων τινῶν
 40 τὴν ἐπάνοδον ἐμ[302 M]ποδιζουσῶν, συγχωροουσῶν τὴν ἔξοδον· ἡ δὲ
 πνευμονικὴ ἀρτηρία διὰ τῶν συναναστομώσεων, ἃς μετὰ τῆς πνευμονικῆς
 φλεβὸς ἴσχει ἀποφορτίζει εἰς τὴν πνευμονικὴν φλέβα τὸ αἷμα· διὰ δὲ
 ταύτης πέμπεται εἰς τὴν ἀριστερὰν τῆς καρδίας κοιλότητα· ἐν ἣ ἄλλαν
 ἐπιφύσεις εἰσὶ τὴν εἴσοδον μόνον συγχωροῦσαι· ἐν ταύτῃ τοιγαροῦν τῇ
 45 κοιλότητι πνευμόνων ἐμπύπεται τὸ αἷμα, καὶ διὰ τοῦ ἀριστεροῦ ὡ-
 τίου εἰς τὴν μεγάλην ἀρτηρίαν διαπερᾶ, καὶ διὰ τῶν ταύτης κλάδων
 πλείονων ὄντων εἰς ἅπαντα μετοχετεύεται τὰ μέρη, καὶ τὴν ἀποχωρῶσαν
 αὐτοῖς ἀπονεῖμαι τροφὴν, πάλιν ἀποματτόμενον διὰ τῶν φλεβῶν κατὰ
 τὴν αὐτὴν ὁδὸν ἐπάνευσιν ἐπὶ τὴν καρδίαν, ὥστε ἀληθῶς κύκλω φέρε-
 50 σθαι τὸ αἷμα καὶ τὴν ἀθάνατον κίνησιν μιμείσθαι πῶς τῇ ἀεννάῳ ὄσῃ
 ἄσκητον φυλαττόμενον προσέτι σύμπνον καὶ σύζῳον σῶζον τὸ σῶμα
 πλείους τε ἄλλας παρέχον λυσιτελήσεις· ταῦτα μὲν οὖν οὐκ ἔγνω οἱ
 πάλαι, οὐ μαθήσεως ἐλλείπει, ἀλλὰ τῇ τῆς ἀνατομῆς ἀπειρία, ἣν πλεῖ-
 στον ὅσον ἠκοίβωσαν οἱ νεώτεροι ἡμεῖς τε ἐν τῷ ἡμετέρῳ περὶ τῆς τῶν
 [305 Γ] πνευμόνων ἐνεργείας διὰ μακρῶν ἀποδεδείχαμεν, καὶ τὴν ποιη-

- 55 τικὴν τῆς κυκλοφορίας ταύτης αἰτίαν ἀποδεδώκαμεν, ὅτι δηλαδὴ ὁ
 πνεύμων τῇ τε συστολῇ καὶ διαστολῇ τῆς τραχείας ἀοτηρίας διὰ τῆς τοῦ
 ἀέρος εἰσπνοῆς τε καὶ ἐκπνοῆς τὴν κίνησιν ἀποτελεῖ τοῦ αἵματος διὰ
 μὲν τῆς εἰσπνοῆς διατείνων τοὺς τῆς τραχείας δακτυλίσκους καὶ παρα-
 60 πέμπων αὐτό, διὰ δὲ τῆς ἐκπνοῆς συστέλλων τε τὴν τραχείαν καὶ ἀνα-
 πέμπων αὐτό· καὶ ταῦτα μὲν ἄλλις· εἰ δὲ Θεὸς διδῶ, διὰ μακροτέρων εἰ-
 ρήσεται πού.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

12 οἱ νεώτεροι πβ. Gaspari Aselli, *De lactibus sive lacteis venis*, Mediolani 1627. 12 γαλακτοσιδεῖς φλέβες *venae lactae*. 20 Γαληνὸς ὑπομιμνήσκει βλ. Γαληνοῦ, Ἔργα, ἔκδοσις Kühn 1825 τ. XV, 385. 53 οἱ νεώτεροι ὁ William Harvey καὶ οἱ ὀπαδοὶ του· πβ. W. Harvey, *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalis*, Francofurti 1628. 53 ἡμεῖς τε ἐν τῷ ἡμετέρῳ περὶ τῆς τῶν πνευμόνων ἐνεργείας Al. Maurocordato, *Pneumaticum instrumentum circulandi sanguinis sive de motu et usu pulmonum*, Bononiae 1664.

1 ἐσθιόμενα : ἀσθιόμενα M, Γ 2 πτύσματος : στόματος E 2 οἶα : οἶον M 3 χορηγούμενης : χωρηγούμενης E, Γ 4 οἰσοφάγου : ἰσοφάγου M 9 τὴν παραλείπει M 10 ἐκ φύσεως - 10 ἐξωθεῖ ἐντὸς παρενθέσεως M 12 γαλακτοσιδεῖς : γαλαμοσιδεῖς E 12 διὰ τὴν ὀρωμένην ἐν αὐταῖς : διὰ τὴν αὐταῖς ὀρωμένην M, Γ 13 φλεβῶν : φλεφῶν E 14 στελέχους : στελέγχους M 14 γενόμενοι : γεννώμενοι M, γενώμενοι Γ 16 δριμύτητι : δρυμήτητι M 17 χοληδόχου : χολιδόχου M, E 17 ἐρεθίσωσι : ἐρεθήσωσι M 17 μεταφέρουσιν : μεταφέρωσιν M 19 ἐν ταῖς φλεψίν : ἐν αὐταῖς φλεψίν E, Γ 23 τελειωτέραν : τελεωτέραν M, Γ 26 τροφήν : τροφή M 28 διὰ μὲν τῶν φλεβῶν παραλείπει M 28 ἀπό : ὑπὸ E 28 ἀπό : ὑπὸ E 28 ἀλλ' : ἀλλὰ M 29 οἶον - 30 τὸ δ' παραλείπει Γ 29 ἀπό - 31 ἀπό : ἐν ἀκροτάτῳ μέρει εἰς αὐτὴν μένει, καὶ ἀπὸ πάντων M 30 ἐσχάτην : ἐχάτην E 31 τῇ : τὴν Γ 35 κωλύουσαι : κωλύουσι M 36 τῆς καρδίας κοιλότητα : κοιλότητα τῆς καρδίας Γ 37 τὴν παραλείπει E 39 συγχωρουσῶν : καὶ συγχωρουσῶν M, 43 μόνον παραλείπει Γ 43 συγχωροῦσαι : συγχωροῦσιν E 47 αὐτοῖς : αὐτῆς E 47 διὰ παραλείπει M, Γ 50 τὸ σῶμα : τὸ αἷμα M, Γ 51 παρέχον : παρέχων E 53 ἡμεῖς τε : καὶ ἡμεῖς M 53 ἡμετέρῳ παραλείπει M 53 τῆς τῶν παραλείπει M, Γ 54 διὰ μακρῶν - 55 ταύτης παραλείπει M 55 ταύτης : ταύτην Γ 55 αἰτίαν ἀποδεδώκαμεν : ἀποδεδώκαμεν τὴν αἰτίαν M 56 τῆς τραχείας : τὰς τραχείας E 58 διατείνων : διατεῖνον E 58 παραπέμπων : παραπέμπων E 59 αὐτό : αὐτῷ M, Γ 59 συστέλλον : συστέλλον τε E 59 ἀναπέμπτων : ἀναπέμπων E 60 αὐτό : αὐτῷ M, Γ 60 μὲν παραλείπει M 60 εἰ δὲ - 61 πού παραλείπει M.

Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος